



## VAQT SEMALI LEKSIK BIRLIKLARDA GETEROGENLIK IMKONIYATI

**Kenjayeva Zahro Suyunovna,**  
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi,  
[zahrokenjayeva670@gmail.com](mailto:zahrokenjayeva670@gmail.com)

Leksika muayyan tildagi so'zlarning umumiyligi, jami bo'lish bilan birga eng o'zgaruvchan sath hisoblanadi. Chunki til jamiyat bilan hamohang rivojlanar ekan, uning yangidan yangi belgilari leksikada o'z aksini topib boradi. Demak, lug'at sostavi avvaldan o'zlashib kelgan va hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi [Xojiev, Axmedov, 1981: 133]. Leksik sathning umumme'yoriy jihatdan tasniflaydigan ushbu munosabat mazkur sathning gomogen xususiyatini oydinlashtiradi.

Leksik qatlam muayyan jamiyat a'zolari foydalanadigan lug'aviy birliklar jami hisoblanib, bu butunlikni ko'plab mavzuviy guruhlariga bo'lib talqin etish mumkin. Jumladan, ayni sathga oid vaqt sememasi lug'aviy birliklarning o'zga sathlarga o'tish jarayonini tadqiq etish bir qadar o'ziga xos lisoniy nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi.

Vaqt fenomeni atash semasi bilan leksik sathga a'zo bo'lib, milliy-madaniy tushuncha sifatida uni his etish mumkin bo'ladi, unga bo'lgan munosabatlar o'zni bilan farqlarga ham egalik kasb etadi. Vaqtning lisoniy ifodalanishida ham farqlarni uchratishimiz mumkin. Shunga bog'liq ravishda olim M. Hakimova vaqtning nominativ semalarini asos qilib olib, ularni sakkiz guruhga ajratadi:

sof vaqtni mavhum predmet sifatida ifodalovchi otlar (vaqt, payt, mahal, davr...);

vaqt o'lchovi otlari (sekund, minut, soat..);

sutka qismlari otlari (kun, tong, chohgoh...);

hafta kunlari otlari (dushanba, seshanba...);

fasl otlari (bahor, yoz...);

vaqtning o'rmini ifodalovchi payt otlari (azal, ibtido, kelajak...);

muayyan ishning maqsadga muvofiq yoki o'ziga xos ro'yobga chiqish vaqtini ifodalovchi otlar (fursat, mavrit, xonasi...) kabi [Hakimova, 2019: 70].

Bu tasnif vaqtning ot so'z turkumiga doir gomogenlik qirrasini ancha to'liq qamrab olganligi bilan xarakterlidir. Ko'rinadiki, vaqt semasi dialektik fazoning (pranstranvo) deyarli barcha tarmoqlarida o'z aksini topadi va "Vaqt bir o'lchovli, uzluksiz, cheksiz, universal, bir xil"ligini (I.Nyuton) namoyon qiladi.

Vaqt harakat bilan bog'lansa, zamon tushunchasi bilan aloqador bo'ladi. Grammatik zamon kategoriyasi harakatning nutq momentiga munosabatini



ifodalaydi. Hozirgi o‘zbek tili fe’lning zamon formalariga juda boyligi bilan ham xarakterlanadi [Ўзбек тили грамматикаси, 1975: 475-476].

Shunga muvofiq o‘zbek tilidagi leksik birliklarning gomogenlik va geterogenlikka munosabatini ikki ko‘rinishda tasnif etish mumkin: 1. Vaqt/zamonga bog‘liq leksik birliklar. 2. Vaqt/zamon bilan bog‘liq bo‘lmagan leksik birliklar.

**1. Vaqt/zamonga bog‘liq leksik birliklar.** Bunday so‘zlar bir yo‘la ikki so‘z turkumi belgilarini namoyon qila oladi. Masalan:

a) *uch, yetti, yigirma, qirq* sonlar marosim bilan bog‘liq tushunchalarni anglatadi va ot so‘z turkumi maqomida turadi. Ya‘ni, *son* ↔ *ot* paradigmasi bilan geterogenlik qiymat hosil qiladi.

b) *navro‘z, kecha, arafa, bahor, yoz, kuz, qish* singari bayram, fasl semantikali otlarda atash ma‘nosi ustunlik qiladi, biroq ularda vaqtga ishora ham mujassamligi sezilib turadi. Endi bu o‘rinda gomogenlik qiymati yuzaga chiqib, *ot* ↔ *vaqt* assotsiativlik munosabati faoliyatga kirishadi;

c) “chaqaloq”, “go‘dak”, “bola”, “o‘smir”, “o‘spirin”, “yigit”, “kishi”, “erkak”, “qariya” singari shaxs kamoloti bosqichlarida ham vaqt semantikasi presuppozitiv prinsip asosida anglanishini sezish qiyin emas. Demak, bu o‘rinda ham *ot* ↔ *vaqt* aloqadorligi monogenlik ifodasini tasdiqlaydi.

M.Hakimovning vaqt borasidagi tadqiqotiga tayanilsa, paytning lisoniy ifodasi hamda vaqtga bo‘lgan munosabat mutlaq va nisbiy ekanligi (Aristotel) ayon bo‘ladi.

Albert Eynshteyn o‘zining mashhur nisbiylik nazariyasida fizika qonunlari barcha tezlanmaydigan kuzatuvchilar uchun bir xil ekanligini aniqladi va u vakuumdagi yorug‘lik tezligi kuzatuvchining harakat tezligidan qat‘i nazar bir xil ekanligini ko‘rsatdi. Natijada, u makon va vaqt fazo-vaqt deb nomlanuvchi yagona uzluksizlik bilan bog‘liqligini aniqladi va bir kuzatuvchi uchun bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lgan hodisalar boshqa bir kuzatuvchi uchun turli vaqtlarda sodir bo‘lishi mumkinligini ta‘kidladi. Demak, vaqt muqim atalishdan xoli, unga nisbatan bo‘lgan barcha yondashuvlar nisbiydir.

Shunga mutanosib ravishda  $F=ma^2$  formulasi, bu yerda  $F$  – energiya,  $m$  – massa,  $a$  – yorug‘lik tezligi, massa va energiyaning ekvivalentligi haqidagi fizikaning eng mashhur va asosiy formulasi hisoblanadi. Nisbiylik nazariyasidan kelib chiqadigan formulaning asosiy ma‘nosi shundaki, massa va energiya bir-biriga aylanishi mumkin [Собиров, 1980: 156].

Shu qonuniyatga binoan tilshunoslikning sathlari ham subyektiv yondashuvda biridan ikkinchisiga aylanishi mumkin. Bu mantiqning mohiyati faqat substansional yondashuvdagina o‘zligini namoyon qiladi.



2. **Vaqt/zamon bilan bog‘liq bo‘lmagan leksik birliklar.** Til birligi sifatida so‘z juda murakkab xususiyatga ega, unga qandaydir umumiy yoki muayyan ta‘rif berishdan ko‘ra, uning o‘ziga xos tomonlariga, boshqa til birliklaridan farqli belgi-xususiyatlariga e‘tibor berish talab etiladi.

Har bir milliy tilda bo‘lganidek o‘zbek tilida ham leksemalar muayyan qonun-qoidalar asosida bir yerga jamlanib, to‘dalanib boradi. Tilning o‘ziga xos tarixiy taraqqiyoti jarayonida mazkur leksik-semantik guruhlar sifat va miqdor jihatidan tinmay o‘zgarib turadi [Неъматов, Расулов Р, 1995: 130].

Tildagi so‘zlarning jami leksik sathning birliklari bo‘lishi barobarida formal va funksional jihatidan boshqa sathning ham birliklariga o‘tishi kuzatiladi. Bu joyda forma ikkinchi planga o‘tadi, ya‘ni ikki o‘xshash shakl xoslanish jihatidan boshqa-boshqa sath a‘zolari bo‘ladi, ya‘ni bu a‘zolar o‘rtasida ichki semantik bog‘lanish uziladi, aloqadorlik tashqi – formal ko‘rinishga o‘tadi. Aniq qilib aytganda, bu nomutanosiblikni formal ziddiyat deb baholash mumkin bo‘ladi.

“O‘zaro o‘xshashlik (paradigmatik) munosabatlarida bo‘lgan birliklarning (yoki birlik guruhlarining) o‘xshashlik asosida ayrim farqlar bilan bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilishi ziddiyat (opozitsiya), ziddiyatda ishtirok etayotgan birliklar (birliklar guruhi) esa ziddiyat a‘zolari deb aytiladi. Har bir ziddiyatda ushbu a‘zolar muayyan belgi-xususiyatlariga ko‘ra bir-biriga qarama-qarshi qo‘yiladi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2007: 688]”. Bu tasnif leksik birliklar orasidagi ziddiyatga berilgan semantik ziddiyat hisoblanadi. Formal ziddiyat esa turkumlar yoki sathlararo yuzaga chiqadi.

Bu talqinni *soz, don, dor, xona, noma, ish, choq, qin, lab, chang* singari atash ma‘nosiga ega so‘zlar orqali tasnif etishga harakat qilamiz.

1. *Soz* so‘zi ikki ma‘nosi bilan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” dan o‘rin olgan:

SOZ I [f. ساز — rozilik; ruxsat; kelishuv; moslik, muvofiqlik ] 1 Yaxshi, tuzuk, durust, qulay. *Oz so‘z — soz so‘z.* Maqol. *Ish quroling soz bo‘lsa, mashaqqating oz bo‘lar.* Maqol. *Namangan boraman, sozdir havosi, Mevalari shirin dardning davosi* (S.Abdulla).

SOZ II [f. ساز — tor; musiqa asbobi] 1 Milliy musiqa asboblarning (mas., dutor, tanbur, g‘ijjak) umumiy nomi. *Qirqida qo‘liga soz olgan qiyomatda qulog‘ini burar.* Maqol.

Har ikki holatda ham morfologik sathning a‘zolari, birinchisida – belgi, ikkinchisida – narsa jism nomini bildiruvchi leksik birlik vazifasida qo‘llanadi.

2. Shaklan *-soz* ot yasovchi qo‘shimcha bo‘lib, so‘z yasaliishi bo‘limining a‘zosiga o‘tadi. Asosdan anglashilgan narsa-jismni yaratuvchi, tuzatuvchini anglatadigan ot yasaydi: *soat + soz, asbob + soz.*



Xuddi shuningdek, **don** soʻzi ham bir yoʻla leksika va soʻz yasaliş boʻlimlarining aʼziligiga oʻta oladi, ular shaklan bir xil, funksional jihatidan zidlanish xususiyatiga ega lisoniy birlik maqomini yuzaga keltiradi.

**Don** I [f. دان — urugʻ, tuxum; dona] 1 Boshqali va dukkakli oʻsimliklar mahsulining bir donasi. Bugʻdoy doni. Makkajoʻxori doni. *Dehqon ishlab don sochar, El-yurtiga non sochar.* Maqol.

**-don** asosdan anglashilgan narsa solinadigan, shu narsa saqlanadigan narsa-jismni bildiruvchi ot yasaydi: *siyoh + don, tuz + don, kul + don, suv + don, qalam+don.*

**Dor** fors-tojikcha soʻz boʻlib, omonimlik va koʻpmaʼnolilik xususiyatlari bilan tilimizda yashab keladi, denotativ maʼnosi “Oʻlimga mahkum etilgan kishini osib oʻldirish uchun yasalgan maxsus qurilma. Dorga osmoq (yoki tortmoq). *Bevafo yor — joningga dor.* Maqol. *Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bagʻishlaganingiz.* A. Qodiriy, Oʻtkan kunlar. (OʻTA, 1-jild, – B.646)” Jazolash quroli ekanligi. Boshqa maʼnolar signifikativ xarakterga ega hisoblanadi. Bu talqin leksikologiyaga oid yondashuvdir.

Morfologik talqinga koʻra **-dor** affiksi: a) ot yasovchi; b) sifat yasovchi boʻlib nutqda qoʻllanadi. Yaʼni:

a) asosdan anglashilgan narsa-predmetga ega boʻlgan shaxs maʼnosidagi ot yasaydi: *bogʻdor, doʻkondor, mulkdor* kabi.

b) asosdan anglashilgan narsa-predmetga egalikni, shunday narsa borligini bildiradi: *yarador, jozibador, aybdor, xabardor, vafodor* kabi.

**Ish** soʻzi ham turkiy boʻlib koʻp maʼnolidir. Uning lugʻaviy maʼnosi inson amalga oshiradigan faoliyat hisoblanadi yoki kishilik jamiyatida bajariladigan harakatning nominativ ifodasi deyish mumkin.

**Ish** shakli morfologik sathda a) ot; b) harakat nomi; c) birgalik nisbat singari affiksali morfemalarga aylanadi. Demak, **ish** tashqi tarmoqlanishga ham, ichki tarmoqlanishga ham mansub boʻlgan geterogen fenomen hisoblanadi.

Leksik hamda morfologik sath aʼzolari boʻlishga molik boʻlgan lisoniy birliklarga *qin, lab, chang* singari talay soʻzlarni ham kiritish mumkin. Ularning barchasiga alohida-alohida toʻxtalib, talqinlarini atroflicha berishga ishimizning hajmi imkon bermadi.

**Siz** ikki sath aʼzosi sifatida nutqda voqelanadi.

1. II shaxs koʻplik sonda turadigan kishilik olmoshi hisoblanadi:

*Sof quyosh, muzday havo top-toza suvlarning qizi,*

*Kim tegishdi, yuzlaringiz qon talashgan qirmizi,*

*Siz yarashgan bu chamanning boʻlmagay hech bir kuzi,*



*Yaxshi o‘rtoqlar bilan ulfatchilik bo‘lgan kezi  
Kelsangiz quvnoq kulish-la — quvnamay qolgaymi men?*

G‘.G‘ulom

2. Asosdan anglashilgan ma’noga ega emaslik semantikasidagi so‘z yasovchi ko‘rsatkichi vazifasida qo‘llanadi:

*Tinimsizdir yolg‘iz shabboda,  
Maysalarning sochi silkinar,  
Mana, hozir chirqirab turgan  
Parrandalar, qushlar ham tinar... (H.Olimjon)*

2. *-siz* xabar maylining sifatdosh va ravishdosh formalaridan yasalgan o‘tgan zamon turlarida, hozirgi zamon fe‘lining barcha formalarida, hozirgi-kelasi zamon formasida va maqsad mayli formasida ikkinchi shaxsning ko‘pligi *-siz* ko‘rsatkichiga ega bo‘ladi. Masalan: *kelib+siz, kelgan+siz* kabi.

*Xona, noma* so‘zlari fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan, atash-nomlash xususiyatini o‘zida mujassam etgan faol so‘zlar sanaladi. *Xona* – turar joyning alohida ajratilgan har bir bo‘limi; *noma* – rasmiy uslubga xos, muayyan tartib asosida bitilgan yozishma sememalari bilan tilda qo‘llanadigan leksik birlik.

Tilda bu leksemalar o‘z shaklini o‘zgartirmagan holda qo‘shimcha (affiksoid) maqomini kasb etadi, o‘zidan oldingi so‘zga qo‘shilib oraliq holatda turadi. Bu jarayon ham *xona* va *noma* lisoniy birliklarning geterogenlik qiymat kasb etishini ta’minlaydi. Leksik birliklarning morfologik yarus bilan aloqadorlik belgilarini quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin (1-jadval):

1-jadval.

Leksik sath birliklari	So‘z turumlari	Morfologik ko‘rsatkichlar	Sintaktik ko‘rsatkich	Misollar
soz don dor xona noma ish choq qin	Ot yasovchilar	-soz -don -dor -xona -noma -ish -choq -choq -qin -ma		<i>asbobsoz tuzdon mulkdor yotoqxona ishonchnoma qurilish o‘yinchoq  to‘lqin dimlama</i>
ona chang	Ravish yasovchi	-ona -chang		<i>mardona ko‘ylakchang</i>



dor oq kir xush	Sifat yasovchilar	-dor -oq -kir xush- -ma		<i>aybdor qo'rqoq o'tkir xushsurat burama mix</i>
oq	Fe'ldan ot yasovchi	-oq		<i>o'roq</i>
siz		-siz		<i>tuzsiz</i>
goh	bog'lovchi/ravish	goh		<i>goh-goh kelmoq</i>
sira	yuklama	sira		<i>sira bilmaydi</i>
	Ot va sifat yasovchi	-ma	so'z-gap	<i>Ma!</i>

Umuman olganda, leksik birliklar muayyan qat'iy fonetik qobiqqa ega bo'lib, ma'no anglatish yoki anglatmaslikdan qat'i nazar leksikologik sathning a'zosi bo'lish bilan birga ayni forma bilan boshqa sathlarga a'zo bo'la olish imkoniyatini sodir etadi. Bu xususiyat tilga tizim sifatida yondashish lozimligini yana bir karra isbot etadi.

### Adabiyotlar:

1. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикология асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 130 б.
2. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ қилиш. – Тошкент: – Б. 80. – 156 б.
3. Хақимова М.К. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси: филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 70 б.
4. Ўзбек тили грамматикаси. 1- жилд. Морфология. – Т.: Фан, 1975, – Б. 475-476.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3-жилд. Н – Тартибли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 688 б.
6. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедовлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 133.